

કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્ર

(લેખક: નરહરિ પરીખ)

૧૨-૫-૮૦

પ્રકાશક:

ત્રિભુવનદાસ લર્મીયાંદ શક્તિ

નિવેદન

આપણું જીવન આજે વિચારશૂન્ય થઈ ગયું છે અને થતું નથી છે. શુદ્ધ ગૃહજીવનનો આનંદ આપણી જ્ઞાતિમાં બહુ થોડા ભોગવતા હશે. આપણે આપણું જીવન વિચારપૂર્વક ગાળતા થઈ નહીંએ તો આપણું પોતાનું તથા આપણાં સંબંધીઓનું જીવન સુખમય કરીએ અને સમાજને તથા દેશને ઉપયોગી નીવડીએ. વિચારપૂર્વક ગાળેલું કૌટુંબિક જીવન કેવું હોય તે આ લેખમાં બતાવેલું હોવાથી તે જૂદો છપાવી આપણી જ્ઞાતિમાં વહેંચવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું છે.

આ લેખના લેખક શ્રી નરહરિભાઈ મહાત્મા ગાંધીજીના અંગત પરિચયમાં આવેલા હોવાથી, લેખમાં પ્રદર્શિત થયેલા ધણા ખરા વિચારો મહાત્માજીના સિદ્ધાન્તોને અનુસરતા છે એ સુઠ વાચકો જોઈ શકશે.

સ્વરાજ્ય-આશ્રમ,

સરભણ

રેલિયા બારશ

બાદરવા વડે ૧૨

સં. ૧૯૮૧

ત્રિજીવનદાસ ધર્મચંદ શાહ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૫૮૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડાહ્યા ૨૫૨૧૧૪

વિષય ૨૪૦૮૩

કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્ર

આપણા દેશમાંજ નહિ, પરંતુ દરેક દેશમાં આજે કોઈ મોટામાં મોટા પ્રશ્ન હોય તો તે આર્થિક પ્રશ્ન છે. છેલ્લા એ ત્રણ સદીમાં પશ્ચિમના દેશોમાં ઉભું થયેલું અર્થશાસ્ત્ર આજે સર્વત્ર માન્ય થયું છે, પરંતુ કોઈ પણ સમાજનું તે કલ્યાણ માધી શક્ય નથી એમ કહી શકાય. આખા દેશને તો તે જરાય મનુકૂળ નથી આવ્યું. એ અર્થશાસ્ત્ર આપણે માટે તો અનર્થ-શાસ્ત્રજ નીવડ્યું છે એટલે એવા અર્થશાસ્ત્રથી આપણામાં ભરાયલા ખોટા ખ્યાલો દૂર કરી આજે અવ્યવસ્થામાં ભારે ફેરફારો કરવા બહુજ જરૂરના છે. સમાજ રચનામાં કુટુંબ એ બહુ અગત્યનું અંગ છે. આ લેખમાં તેના અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર કર્યો છે.

રાષ્ટ્રના અર્થશાસ્ત્રમાં રાષ્ટ્રની સંપત્તિની ઉત્પત્તિ, સંપત્તિની વહેંચણી તથા સંપત્તિનો વ્યય એ ત્રણ વસ્તુઓનો તથા તે ત્રણ વસ્તુઓ બહુ સારી રીતે થઈ શકે માટે સમાજવ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ એનો વિચાર કરવામાં આવે છે. કુટુંબના અર્થશાસ્ત્રમાં સંપત્તિની ઉત્પત્તિ એટલે કુટુંબની આવક, અને સંપત્તિનો વ્યય એટલે કુટુંબનું ખર્ચ, એ બેને જ વિચાર કરવાનો હોય છે. સંપત્તિની વહેંચણીનો કુટુંબમાં મોટો પ્રશ્ન નથી હોતો, કારણ કુટુંબની સંપત્તિ આખા કુટુંબની એક જ માલકીની જ ગણાય છે. આ ઉપરાંત કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્રમાં કુટુંબપદ્ધતિ, એટલે સંયુક્ત અથવા વિભક્ત કુટુંબપદ્ધતિ, કુટુંબનો જ્ઞાતિ તથા સમાજ સાથે સંબંધ અને તેને લગતા વ્યવહારો, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

પ્રથમ આવક અથવા કમાણીનો વિચાર કરીએ: સાધારણ રીતે મનાય છે કે જે માણસ વધારેમાં વધારે કમાણી કરે તે વધારે હોશિયાર. આવા માણસની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પણ વધારે હોય છે. પરંતુ માણસ કેટલી કમાણી કરે છે તેના કરતાં તે કેવી રીતે કમાણી કરે છે એ વસ્તુ વધારે મહત્વની છે. જુગાર, ઠગાઈ, ચોરી, ઢિનાળી, લૂંટફાટ અને એવા અનીતિમય માર્ગે કમાણી કરનારને સમાજમાં સ્થાન જ નથી. તેની કશી પ્રતિષ્ઠા નથી. એવી આવક નિંદ્ય અને ત્યાજ્ય છે એ વિષે શંકા જ નથી. સમાજને માન્ય એવા જે કમાણીના રસ્તા છે તેના સામાન્ય રીતે બે વિભાગ પાડી શકાય. જાત મહેનત કરી કમાણી કરનારા-જેવા કે ખેડુત, વણકર, સુધાર, બુદ્ધાર, કડિયા

વગેરે અને યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી કમાણી કરનારા જેવા કે સર-
કારી અમલદાર, દાકતર, વકીલ, ઇન્જિનેર, મેનેજર, વેપારી વગેરે.
આજે આ બે વર્ગમાંથી યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને કમાણી કરનારા
વધારે કમાણી કરે છે અને સમાજમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ
વધારે છે. આ ઉપરાંત સદામાં કમાણી કરનારા, કેવળ વ્યાજની
કમાણી ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા, એવો પણ વર્ગ છે. તે
પહેલાં બે વર્ગમાંથી એકેમાં નથી આવતો. જો કે આવા
લોકોની પણ સમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા હોય છે. પરંતુ યુદ્ધિ
ઉપર જીવનારા અથવા નસીબ કે તકદીરના જેરે કમાણી કરનારા
કે આપદાદાની મુડી ઉપર નભનારા એ બધા પૂરેપૂરી પ્રામાણિક
રીતે પોતાનો ધંધો મેળવે છે એમ ન કહી શકાય, અને તેટલે
દરજાએ તેમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી હોવી જોઈએ.

સાચું જોવા જઈએ તો માણસની કમાણી તેની જાત-
મહેનત ઉપર હોવી જોઈએ. સમાજની જે સ્વાભાવિક હાજતો
છે તે પૂરી પાડીને માણસ પોતાનો શેટલો કમાય. પછી તે
શારીરિક મહેનત કરીને સમાજની હાજતો પૂરી પાડતો હોય કે
માનસિક મહેનત કરીને. આમાં એ વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખ-
વાની છે, કે માણસ સમાજની હાજત પૂરી પાડે તે હાજત
સ્વાભાવિક અને સમાજને જરૂરી હોવી જોઈએ, કૃત્રિમ અને
હાનિકારક નહિ હોવી જોઈએ. જેને અન્યાય થયો હોય તેને
દાદ મળે એટલા ખાતરજ વકીલ પોતાની યુદ્ધિનો ઉપયોગ
કરે અને પોતાનો બધો સમય એવાં કામોમાંજ ગાળે તો સમાજ
તરફથી તેને જરૂર પોપણ મળીવું જોઈએ અને સમાજમાં તેની

પ્રતિષ્ઠા પણ હોવી જોઈએ. પણ આજે વકીલો શું કરે છે ? લોકોમાં જેમ કહ્યા વધે તેમ તેઓ રાજી થાય છે, કહ્યા વધારવામાં મદદ પણ કરે છે. લડતું એ કાંઈ માણસની સ્વાભાવિક હાજત કે સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી. છતાં લોકોને લડવાના કામમાં ઉત્તેજ તેમાં મદદ કરી તેની પાસેથી મનમાન્યા પૈસા લેવાનું કામ વકીલો કરે છે. વકીલોનો ધંધો બહુ માનવતો ગણાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો બહુ થોડા વકીલો માનને લાયક હોય છે.

આજના દાકતરના ધંધાનું પણ, જે કે વકીલો કરતાં કાંઈક ઓછે અંશે, એવું જ ગણાય. દાકતરી જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી છે, પણ તેનો ઉપયોગ રોગ અટકાવવામાં, આરોગ્ય રહેવાની કળા શોધવામાં થાય તો. જે દાકતર સમાજને સ્વચ્છ અને તન્દુરસ્ત રહેતાં શીખવે અને પોતાનો બધો સમય એમાં જ ગાળે એને સમાજ પાસેથી પોતાની આજીવિકા લેવાનો જરૂર હક છે. પરંતુ અજ્ઞાનથી, કુટેવોથી કે સ્વચ્છંદી જીવનથી માંદા પડેલા લોકોની ગરજ જોઈ તેમની પાસેથી વધારે પૈસા કેમ કઢાવવા એવી વૃત્તિ રાખનારા દાકતરો ધણા હોય છે અને તેવી રીતે કમાણી કરનારા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત ન ગણાવા જોઈએ.

વેપારીઓની કમાણીનો વિચાર કરીએ. વેપારીએ સમાજની કઈ હાજતો પૂરી પાડવાની હોય છે ? જે વસ્તુઓ વિના લોકોને ચાલી જ ન શકે તેમ હોય અને તેવી વસ્તુઓ એ સમાજમાં પેદા ન કરી શકાય એવી સ્થિતિ હોય તો જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે આવી વસ્તુઓ સસ્તામાં સસ્તી અનતી હોય ત્યાંથી લાવી સમા-

જને તે પૂરી પાડવી એ વેપારીનું કામ છે. વળી એ અમુક સમાજમાં પોતાને જોઈએ તે કરતાં વધારે માલ પેદા થતો હોય તો આવો વધારાનો માલ બીજે લઈ જઈ વેચવાનું કામ પણ વેપારીનું છે. આવી રીતે માલની લેવડદેવડ કરવાના બદલામાં પોતાના મહેનતાણા તરીકે વેપારી અમુક નફા લે એ બરાબર છે. પરંતુ જે વેપારી ભોંકોની ગરજ જોઈ પોતાનો નફો એકદમ વધારી દે; અથવા જે ભોંકોને ખાવાને પૂરતું અનાજ ન રહેતું હોય એવા ખેડૂતો પાસેથી, તેમની કંફાડી સ્થિતિ અથવા અસાનનો લાભ લઈ અનાજ ખરીદી લઈ, ફરી તેમનેજ બહુ મોંઘે બાવે વેચે અથવા પોતાને થોડી દલાલી મળે તે ખાતર પરદેશ ચઢાવી દે; અથવા કાપડ જેવી વસ્તુ જે આપણા દેશમાં બ્યાં કપાસ જોઈએ તેટલો ઉગે છે ત્યાંજ ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે, તેવી વસ્તુઓ પરદેશથી લાવી વેચે અથવા વેચવામાં મદદ કરે; અને આમ કરી ધન કમાય એ બહુ અયોગ્ય છે. આવા વેપારીઓનો વ્યાપાર દેશમાં મોંઘવારી, ગરીબાઈ અને બૂખમરો પેદા કરવામાં કારણભૂત બને છે. આવી કમાણી એ દેશનો કે સમાજનો દોહ કરીને મેળવેલી કમાણી છે, સમાજનાં વ્યસનોને પોષી જોડ્યા પોતાની આજીવિકા મેળવે છે તેઓ પણ પ્રતિષ્ઠિત ગણાવા જોઈએ નહિ. દારૂનાં વેપાર કરીને અથવા અશીષુગાંજો વેચીને કરેલી કમાણી ત્યાંજ છે.

હોટેલોવાળા, નાટકસ્થાનોવાળા જેટલે દરજ્જે સમાજની દલાલી ઇતિઓને પોષી પોતાની કમાણી કરે છે, તેટલે દરજ્જે તે ઘાટી કમાણી છે.

સટોડિયાએ તો સમાજની કશીજ સેવા કરતા નથી. સમાજને તેમની કશીજ જરૂર નથી. એ ભોકો તો પોતે ઉભા કરેલા કષ્ટિત આપારમાં રચાપચા રહે છે. સદામાં કમાવું એમાં કાંઈ ખુદિતું કામ પણ નથી. એના લપર પેતાનો કાણુ નથી હોતો એવી વસ્તુએ વિશે અટકળ કરી અથવા ધારણા બાંધીને આ ભોકો કામ કરે છે એટલે તેમના વેપારમાં અને જુગારમાં કશોજ તફાવત નથી. આ છતાં સદામાં ફતેહમંદ નીચડી ધનિક થોડા આશુસે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે !

ઉપરની ચર્ચામાંથી કમાણીનાં ક્યાં સાધનો આજે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતાં હોય છતાં પણ સદોષ છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

દરેક સુધરેલા સમાજમાં આજીવિકા મેળવવાનું પ્રામાણિકમાં પ્રામાણિક સાધન ખેતીજ ગણાય છે. ખેડુત કુદરતની સાથે મૈત્રી કરીને એટલે પવન, પ્રાણી તથા તાપની મદદ વડે જમીનમાંથી ધન ઉત્પન્ન કરે છે. તેને બીજા કોઈ ઉપર આધાર રાખવો નથી પડતો. ઉલટું પોતાની મહેનતથી આખા જગતને તે નીબાવે છે. તેમજ ખેતીના ધંધાને ઉત્તમ ધંધો કહ્યો છે અને ખેડુતને જગતનો તાત કહ્યો છે. અહીં ખેડુતનો અર્થ જમીનનો માલિક, એ નથી કરવાનો, પરંતુ હળ હાંકીને જે જમીન ખેડે છે અને મહેનત કરીને અનાજ પકવે છે તેજ ખેડુત ખેડુત છે. ચણુરો સખીને ખેતી કરાવનાર તો ચણુરોનો સુકાદમ છે તથા તે ચણુરોએ પકવેલા માલનો વેપારી છે. સાચો ખેડુત તો જમીન ઉપર જાતે મહેનત કરે છે તેજ

છે. આજે આપણા ખેડુતોની દશા બહુ રાંક છે. પોતાના અઘા-
નને લીધે સરકારના તથા શાહુકારના બુલમનો તેઓ ભોગ થઈ
પડ્યા છે. પરંતુ પોતાની શક્તિનું નેમને સાચું જાન આપ તો
દુનિયાની કોઈ સક્તનત ખેડુતને દબાવી શકે નહિ. તેથીજ એક
અગ્રેજ કવિએ સાચા અને બહાદુર ખેડુતોને દેશની શોભા,
દેશને ગર્વ લેવા લાયક ધન કહ્યું છે.

પરંતુ સમાજમાં કાંઈ બધા ખેડુતો ન હોય. સમાજને
અથા ઉપરાંત શારીરિક, જ્ઞાનસિક અને આધ્યાત્મિક બીજી
અનેક વસ્તુઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું કામ કરનારા પણ
હોવા જોઈએ. આમાં સમાજની સાચી, સ્વાભાવિક અને યોગ્ય
જરૂરિયાતો હોય તે પૂરી પાડી, તેના બદલામાં સમાજ સ્વેચ્છાથી
જે આપે તે લઈ પોતાનું યુગરત્ન જે ચલાવે તે પૂરેપૂરો
પ્રામાણિક મણાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં વણકર, હુકાર, મુઆર,
કડિયા વગેરે અમલવી વર્ગની કમાણીનો માર્ગ પ્રામાણિક છે
એમાં શંકા નથી. બુદ્ધિજીવી વર્ગમાંથી મોટો ભાગ પ્રામાણિક-
પણે કમાતો નથી એમ કહી શકાય. છતાં બુદ્ધિજીવી વર્ગની
પ્રતિષ્ઠા આજે મોટી છે, તેનું કારણ એ છે કે સેવા કરે છે
તેના બદલામાં સમાજ ખસેલો બહુ ભારે આવેજ લેવાવી રીત
પડી ગઈ છે. અમલવી માણસ ધનિક થઈ શકતો નથી, ત્યારે
બુદ્ધિજીવી માણસોને ધનિક થવાની તક વધારે મળે છે. અને
આજે પ્રામાણિકતાના કરતાં સમાજમાં ધનની પ્રતિષ્ઠા વધારે
હોવાથી બુદ્ધિજીવીને મોટી પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ છે.
સમાજની હાજતો પૂરી પાડનારને એટલે કે સમાજની

સેવા કરનારને-પછી તે સેવા શારીરિક હો, માનસિક હો કે આધ્યાત્મિક હો—સમાજ પાસેથી કેટલું મળે તે પ્રથમ બહુ વિચારવા જવું છે. એને માટે યોગ્ય ધોરણ આ હોઈ શકે કે જે સોફ્ટમાંથી માણસ પોતાની કમાણી કરે તે સોફ્ટ જીવી રીતે રહેતા હોય તેવી રીતે રહી શકે એટલું ધન તેને મળે. જે સમાજમાંથી આશુવિકા મેળાવે છે તેના કરતાં રહેણીનું ઉચું ધોરણ રાખવાનો માણસને અધિકાર નથી.

આ ધોરણે સમાજ આતે તો દુનિયામાં કોઈ પ્રામાણિક અને ઉદાગી માણસ બૂખે ન મરે. તેમ કોઈ માણસ પાસે જોઈએ તે કરતાં વધારે ધનસંચય પણ ન થઈ જાય. આજે કેટલાક સોફ્ટો વધુ ધનિક જોવામાં આવે છે અને કેટલાક મહેનત કરવા છતાં માંડ માંડ પણ પૂરું પેટ નથી ભરી શકતા. તેનું કારણ એટલુંજ છે કે સમાજની વ્યવસ્થા અન્યાયી છે. સમાજની અન્યાયી વ્યવસ્થાનો લાભ લઈને અથવા કાંઈ કાળું ધોળું કરીને જ માણસ શ્રીમંત થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન ઇશુએ કહ્યું છે, કે વળી આટલી વાત હૈયે રાખજો કે સોયના નાકમાં થઈને ઉંટ નીકળી જાય તો નીકળી જાય પણ પૈસાવાળાનો પ્રવેશ પ્રજાના ધામમાં થવો મુશ્કેલ છે.

હવે આપણે ખર્ચનો વિચાર કરીએ. કોઈ પણ કુટુંબ આવક કરતાં ખર્ચ વધારે કરે અને હમેશાં પોસામ નહિ એવી રહેણી રાખે એ આમંત્રાતક છે એમાં શંકાજ નથી. આવક જેટલુંજ ખર્ચ હોય, કાંઈક એણે હોય એ સુવર્ણ નિયમ છે. એથી દરેક કુટુંબે પોતાના ખર્ચનું અંદાજપત્ર

આવકને અનુસરીને બનાવી રાખવું જોઈએ. અંદાજપત્ર બનાવતી વખતે કુટુંબમાં પોતાની શારીરિક અને માનસિક જરૂરિયાતો, મોજશોખો, સામાજિક વ્યવહારને લગતાં ખર્ચો, ધર્મોદ્ધ અથવા જાહેર કાર્યોમાં મદદ વગેરે ખર્ચોનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. વળી બધા પ્રકારનાં ખર્ચો વચ્ચે યોગ્ય પ્રમાણ જળવાવું જોઈએ. કોઈ કુટુંબ મોટાઈની ખાતર કે મોજશોખની ખાતર જરૂરી ખર્ચ ઓછું કરી બીજાં ખર્ચ વધારે કરે એ યોગ્ય નથી. અંદાજપત્ર બનાવતી વખતે નીચેનાં ખર્ચોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૧. ખોરાક
૨. કપડાં
૩. ઘર
૪. રાયરચીકું
૫. અતિથિસત્કાર
૬. બાળકોની કેળવણી-પુસ્તકો માસિક વગેરેનું ખર્ચ
૭. પ્રવાસ-યાત્રા
૮. મંદિરાડ
૯. ધરેણાં-વીમો
૧૦. લગ્ન
૧૧. મરણ પાછળ બોજન શ્રાદ્ધ સવત્સરી
૧૨. વ્રત ઉત્સવાદિને લગતાં ખર્ચ
૧૩. લાગા જાહેર કાર્યો-ધર્મોદ્ધ

૧૪. મોજશોખનાં ખર્ચો

૧૫. નોકર ચાકરનું ખર્ચ

દરે દરેક ખર્ચનો પૃથક પૃથક વિચાર કરીએ.

૧. ખોરાક. જેના વિના બીજકુલ ન ચાલી શકે તેવું આ ખર્ચ છે. પરંતુ બરાબર વિવેકપૂર્વક આ ખર્ચ આપણે કરતા નથી. ખોરાક સાદો અને પૌષ્ટિક હોવો જોઈએ. આપણા દેશમાં ઘણા ભોંડો ગરીબાઈને કારણે પૌષ્ટિક ખોરાક લઈ શકતા નથી એ એક પ્રશ્ન તો છે. પરંતુ મધ્યમ વર્ગના ભોંડો જંમની આવક બહુ બારે નથી હોતી તેઓ બીજાં ખર્ચોને મહત્ત્વ આપી તે ખર્ચ કરવા માટે ખોરાકના ખર્ચમાં કાપકૂપ કરે છે. બહાર સારી સ્થિતિ દેખાડવા ખાતર ઘરમાં સૂકું પાનું ખાઈ કપડાંનો તથા બીજા બાજી દેખાવોનો ખર્ચ કરનારાં ઘણાં કુટુંબો હોય છે. આમ કરવામાં તેઓ સારી ટ્રેવડ કરી કુટુંબની શોભા વધારે છે એવું માને છે. કુટુંબની સ્થિતિ સહેજ નબળી પડે તોપણ પહેલો કાપ ખોરાકી ખર્ચ ઉપર મૂકાય છે. સ્વાદ અને પૌષ્ટિક તત્ત્વ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય ત્યાં પણ ભોટે બાગે સ્વાદનેજ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. ચહા, કેશી, ચેવડો, ભજિયાં, બજારની મિઠાઈ આ બધાં વ્યસનો નિર્દોષ મનાય છે. પણ ખોરાક તરીકે આવી વસ્તુઓની કશી કીમત નથી. હોજરીને બગાડવાનુંજ તે કામ કરે છે. કેટલાંક કુટુંબોમાં તો ચહાનું ખર્ચ લગભગ ખોરાકી ખર્ચ જેટલું થવા જાય એવી સ્થિતિ પણ આવી ગઈ છે. એટલે ખોરાકની બાબતમાં આપણે વિવેક વાપરીએ તો અણા નહીં.

ખર્ચો બચાવી શરીરને પોષણ મળે એવો ખોરાક લઈ શકીએ. બહુ મસાલા ખાવાથી સ્વાદેન્દ્રિય યુક્તિ થઈ જાય છે. તેથી હોળરી બગડી જાય છે એ વસ્તુ તરફ પણ ધ્યાન ખેંચાવાની જરૂર છે.

૨. કપડાં. કપડાં પાછળ આપણે કરવું જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધારે ખર્ચ કરીએ છીએ. છોકરાં તથા ઐરાના ફેન્સી ડ્રેસ તથા પુરુષોમાં ગોરા લોકોના પોપાકનું અનુકરણ કરવાની કપિવ્રત્તિ એણે આપણું ખર્ચ બહુ વધારી મૂક્યું છે. કપડાંની કીમત જોઈતું તો દરજ્જાની સિલાઈનું બિલ ઘણી વખત થઈ જાય છે. આટલું છતાં સ્વચ્છતા એ શું ચીજ છે એ આપણે બરાબર નહિ સમજેલા હોવાથી કીમતી છતાં ગંદાં હોવાથી આંખને ગમે નહિ એવાં કપડાં પહેરેલાં કેટલાં બધાં છોકરાં તથા ઐરાં જોવામાં આવે છે? પુરુષો કાળી ટાપીઓ અને કાળા દોટ પહેરે છે. તેઓ શરીર ઉપર કેટલો મેલ લઈને ફરે છે તે જાણુતા નથી. એટલે આપણા કપડામાં સાદાઈ અને સ્વચ્છતા એ એની બહુજ અપેક્ષા છે.

હાલ દેશમાં ચાલતી ખાદીની પ્રવૃત્તિએ કપડાં બાબતના આપણા ખોટા પ્રયાસો દૂર કર્યા છે. એ પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે, એ દેશને માટે બહુ ધુભ ચિહ્ન છે.

૩ ઘર. જોને પોતાની માલકીનું ઘર હોય તેને આ ખર્ચ આણું તથી હોય, પરંતુ પોતાની મીલકતનોજ તે એક ભાગ હોય છે. ઘર દેવા અજવાળાવાળું, સ્વચ્છતા સાચવવાની સમ-

વડવાળું અને સારી સોઇવાળું હોવું જોઈએ. ગામડામાં આ સગવડો સહેજે મળી શકે તેવી હોય છે છતાં આપણા અજ્ઞાન તથા આળસને કારણે આપણાં ગામડાંનાં ઘર બાગ્યેજ સગવડ-વાળાં હોય છે.

શહેરોમાં ઘરનો પ્રશ્ન બહુ ગંભીર થઈ પડ્યો છે. સાચું ઘર ન રાખી શકે એવી સ્થિતિવાળા બહારથી આવીને શહેરમાં વસેલા લોકો તો ઘરની અગવડ ખાતરજ શહેર છોડીને જતા રહે એ સલાહબરેનું છે. કારણ તામિયત છેક લાશ કરી નાંખી આવાએને છેવટે તો પોતાને વતન પાછા કરવુંજ પડે છે. કરકસરની ખાતર ગંદી શેરીમાં કે અનારોગ્ય ઘરમાં રહેવું એના જેવું આત્મઘાતક બીજું કશું નથી.

જમજમે આપણે જોઈએ તેટલું મદત્ત આપતા નથી. પરંતુ શહેરોનાં જમજ આ પૃથ્વી ઉપર નરકનું દર્શન કરાવે છે. અસ્પૃશ્યતાનો પૂર્ણરી દિંદુ સમાજ ગામમાં દેડવાડો રાખીને સંતુષ્ટ નથી રહેતા. તેણે તો ઘેરેઘેર દેડવાડો અથવા બંગીવાડો રચી દીધો છે. જમજ પાછળ વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર છે એટલુંજ નહિ પણ મેલાની છીટ કાઢી નાંખી તે સ્વચ્છ રાખવા પાછળ વધારે ધ્યાન આપવાની પણ જરૂર છે.

હાલમાં સુરત તથા ખેડા જિલ્લાનાં ઘણાં ગામડાંમાં મોટાં મોટાં ઘર બાંધવાનો ધો લાગ્યો છે. કેટલાક તો કરજ કરીને તથા જમીન વેચીને પણ ઘર બાંધે છે. અને આવડાં આવડાં મોટાં ઘર બાંધવા છતાં તેમાં નથી સગવડનો વિચાર હોતો કે

નથી શોભાતો. વળી ઘર ઉપર પતરાં નાંખવાનો વિવાળ તો જાણેજ સર્વસામાન્ય થઈ પડ્યો છે. જનસુખાકારી તથા સાન્નિધ્યની બંને દૃષ્ટિએ આ ખરાબ છે. આ તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે.

૪ રાચરચીકું. બહુ ઓછાં રાચરચીકાંથી ચક્ષાવતું જેમ અગવડ બરેકું છે, તેમ જરૂરી કરતાં વધારે રાચરચીકું ઘરમાં રાખવું એ પણ અગવડબરેકું અને નુકસાનકારક છે.

૫ અતિથિસત્કાર. પૂર્વના દેશોની સંસ્કૃતિનું આ એક સુંદર અંગ છે. આપણા લોકોએ તો અતિથિને દેવ માન્યો છે. અતિથિનો સત્કાર જોડ્યો પ્રેમભાવથી થાય છે તેટલો વૈભવ અને સાધન સંપત્તિથી નથી થતો. અતિથિને ખાટે આપણાં ખારણાં ખુણાં હોવાં જોઈએ અને તેનો સત્કાર શી રીતે કરવો તથા તેની સગવડ શી રીતે સાચવવી એની કેળવણી કુટુંબનાં દરેક માણસને-બાળકોને તથા નોકરો હોય ત્યાં નોકરોને-આપેલી હોવી જોઈએ. દરેક કુટુંબમાં પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે યોગ્ય ખર્ચ આ બાબતનું રાખવું જોઈએ.

૬ બાળકોની કેળવણી-પુસ્તકો, માસિકો વગેરે—આની પાછળ કરવું જોઈએ તે કરતાં આપણે ઓછું ખર્ચ કરીએ છીએ. નાનાં નાનાં બાળકોનાં લગ્ન પાછળ એ એ અને ત્રણ હજાર રૂપિયા ખર્ચનાર કુટુંબો એજ બાળકોની કેળવણી પાછળ આસો કે પાંચસો રૂપિયા ખર્ચવા પણ તૈયાર નથી હોતાં. અજ્ઞાનતા બંને ખર્ચ કરતી વખતે આપાપ તો સુખનોજ વિચાર

કરતાં હોવાં જોઈએ, પરંતુ બાળકને વહુ મળે તો તે વધારે સુખી થાય કે કેળવણી મળે તો વધારે સુખી થાય એ વિચારવાની બહુ જરૂર છે.

બહારની દુનિયાથી વાકેફ રહેવા તથા ઉચ્ચ વિચારો જાણવા અને સંસ્કારો મેળવવા કુટુંબો યથાશક્તિ સારાં વર્તમાનપત્રો તથા સારાં પુસ્તકોની સગવડ બીજી બાબતમાં કરકસર કરીને પણ રાખે એ જરૂરનું છે. ઘણાંયે ખર્ચ કરી શકે તેવાં કુટુંબો પણ આ ખર્ચ નથી કરતાં.

૭ પ્રવાસ-જાત્રા. કેળવણીનું એટલે માનસિક વિકાસનું પ્રવાસ એ બહુ અમત્યનું સાધન છે. હમણાં રેલ્વે વગેરે મુસાફરીનાં સાધનો થયેલાં હોવાથી પ્રવાસ કરવાનું બહુ સહેલું થઈ પડ્યું છે. પરંતુ તેની સાથે પ્રવાસથી મળવા જોઈએ તે લાભ આપવા રેલ્વેના પ્રવાસથી મળતા નથી. મહાન પ્રવાસીઓને સંસ્કૃતિનો વિનિમય કરનારા વેપારીઓ ગણી શકાય, પરંતુ રેલ્વેમાં પાર્સલની માફક પૂરાઈ દેશમાં એક છેડેથી બીજા છેડે દોડનારા પ્રવાસીઓ તેમ કરી શકતા નથી.

જેણે કેળવણી અથવા સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશથી પ્રવાસ કરવો હોય તેણે પગપાળા પ્રવાસ કરવો એ ઉત્તમ છે.

આપણા દેશમાં ચાર ધામની યાત્રાનું મહત્ત્વ બહુ મહત્ત્વનું છે એ યોગ્ય છે. ચાર ધામની યાત્રા કરી લોકો આખા દેશનું દર્શન કરતા તથા દેશ વિશે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવતા.

રેલ્વે થવાને લીધે સહેજસાગર કામ સાથે એક ગામથી ખીન્ને ગામ જવાની રીત આજે બહુ વધી પડી છે, તેમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે. પણ કેળવણી તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પ્રવાસ કરવાની રીત વધારવાની જરૂર છે.

૮ મંદવાડ. આ એક રીતે ખોટું ખર્ચ છે, પણ નાકુટેકાનું છે. કાળજી રાખી શરીર સાચવીએ તો આ ખર્ચમાંથી ખર્ચી જતું આપણા લાંચમાં છે. ખર્ચે દવાઓ પીવી તથા સહેજસાગરમાં ઢાકતરને ત્યાં દોડતું એ તુકસાનકારક છે.

૯ ધરેણાં-વીમો. આખી દુનિયામાં જ્યાં મુઓ, ત્યાં ખર્ચ, બુધરેલા દેશોમાં કે જંગલી દેશોમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં શોભાને અર્થે ધરેણાં પહેરવાનો રિવાજ છે. પરંતુ સાચી શોભા ધરેણાંમાં નથી એ દરેક સમજદાર માણસ સમજી શકે એવી વાત છે. ધરેણાંનાં ખર્ચ ઓછાં કરવાની જરૂર છે.

પરંતુ ધરેણાં પાછળ ખર્ચ કરવામાં ખીજી દૃષ્ટિ પણ હોય છે. સ્ત્રીઓ પાસે કેટલુંકે ધરેણું સ્ત્રીધન તરીકે રહે છે તથા કુટુંબમાં પણ મીઠકતના પ્રમાણમાં અમુક ધરેણાં રાખવાનો રિવાજ હોય છે. તે આકતને સમયે જવાબ દે એ હેતુથી રાખવામાં આવે છે.

ઘડપણમાં કામ આવે અથવા મરણ પછી પોતાની પાછળનાં કામ આવે એટલા માટે વીમો ઉતરાવવાની નવી રીત હમણાં પડી છે. આ પ્રથા ઉત્તરજનપાત્ર નથી. સગાંવડાનાં તથા સમાજ પ્રત્યે અણુવિશ્વાસની દૃષ્ટિ તેમાં રહેલી છે. વળી

આપણી પાછળ રહેલાંને નિરાધાર શા સાથે કલ્પવાં ? પ્રામાણિક-
પણે પુરુષાર્થ કરનારને પોષનાર વિશ્વંબર એટલો છે. શ્વરેણાં કે
વીમા કરતાં, આપણા હાથ, દુઃખ સામે ટકવાનું આપણું મનો-
બળ અને કૃત્સ્વરૂપર શ્રદ્ધા એ સંકટના સમયમાં આપણને
વધારે સાચો જવાબ દે એમ છે.

વીમાની સામે ખીન્ને પણ એક વાંધા કાઢી શકાય. વીમા
કંપનીમાં બરાબરી રકમ કેવી રીતે વપરાય છે અને ક્યાં રોકાય
છે તે ઉપર આપણો કશો અંકુશ હોતો નથી. આપણે જેને
અંધમ્ માનતા હોઈએ એવે માર્ગે પણ એ રકમનો ઉપયોગ થાય.

વળી હોકાં લીગુકમાડે નીવડશે એવી બીકથી તેમને મારે
ધનનો મોટો વારસો મૂરી જતારા માણુસો, પોતાની પાછળ
કળિયાકંકસનો વરસો પણ ઘાથું ખઈ મૂકતાજ ગય છે.

૧૦-૧૧. લગ્ન, મરણને લગતાં ખર્ચો. આ બાબતને
લગતાં ખર્ચો કેટલાંક બહુ ઓછાં કરી નાંખવાની અને કેટલાંક કાઠી
નાંખવાની જરૂર છે. લગ્ન નિમિત્તે ભોજનનાં ખર્ચ આપણે અતિશય
વધારી મૂક્યાં છે. મરણ પાછળ થતાં ભોજન ખર્ચ તો એકદમજ
અંધ થવાની જરૂર છે. શ્રાદ્ધ સંવત્સરોને અંગે પોતપોતાની
માન્યતા પ્રમાણે ધાર્મિક ક્રિયા લોકો બસે કરે, પણ તે દિવસે
મોટાં મોટાં ભોજનો કરવાં નકામો છે. બહુભોજન કરાવવાથી
કુળ મજા છે એ ખ્યાલ છોડી દેવા જોવો છે.

લગ્ન પ્રસંગે સમાવહાલાં તરફથી આહ્વાન કરવાનો રિવાજ
બહુ સારો છે. એમાં સહકારનું તત્ત્વ રહેલું છે. કેટલીક નાતોમાં

જેને ત્યાંથી ચાંસો આવ્યો હોય તેને તેમાં કાંઈક ઉમેરીને પાણી
આપવાનો રિવાજ છે એ કાઠી નાંખવા જેવો છે.

૧૨. વ્રત ઉત્સવાદિને નિમિત્તે થતાં ખર્ચા. વ્રત
પૂરૂં થયા પછી તે ઉજવવાનો સામાન્ય રીતે નિયમ હોય છે.
અને આને અંગે મોટાં ભોજનો તથા વરઘોડા આદિનાં ખર્ચા
કરવામાં આવે છે. આ પ્રથા ખોટી અને કાઠી નાંખવા જેવી છે.
આવી ધમાકા કરવાથી વ્રતનું ધાર્મિક સ્વરૂપ બદલાઈ જઈ તે
વહેવારનું સ્વરૂપ પકડે છે.

- ૧૩ લાગા-જાહેર ફાળો--ધર્માદા. આ ખર્ચો બહાર
જરૂરી છે. પરંતુ આજે આપણે તેમાં જોડાએ એટલો વિવેક
વાપરતા નથી. દાન સુપાત્ર હોયું જોઈએ. વળી દાનની મુલ્ય-
વસ્થા થશે કે કેમ તેની ખાતરી હોવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ
જોતાં નવરા ખેતી રહેનારા ગાર, બાવા અને મુખિયાજી તથા
નકામાં ખર્ચો કરનાર મંદિરોને પોષવાં એ ધર્મ નહિ. પણ
અધર્મ છે. અવ્યવસ્થિત ચાલતી જાહેર સંસ્થાઓમાં પણ દાન
નહિ આપવું જોઈએ. ધર્માદા દાન કરતાં લાગા અને જાહેર
ફાળા એ જુદી ચીજ છે. સરકાર જેમ ગણ્યવ્યવસ્થા માટે
લોકો પાસેથી ફર લે છે, તેમ મહાજન, ગામ, અથવા નાત
પોતાની વ્યવસ્થા માટે લોકો પાસેથી લાગા લે છે. લાગા દર-
બિધાત હોય છે. ત્યારે જાહેર ફાળામાં રકમ બરૂતી મરજિયાત
હોય છે એટલો તેમાં ફર છે. પરંતુ બન્નેમાં પૈસા આપતી
વખતે આપણે ખેરાન નથી કરતા પરંતુ એક પારમાર્થિક આપણ
મુઠીએ છીએ અથવા ખીરખાર કરીએ છીએ. સમાજના અંગ

નરીકે આવી રીતે આપેલી રકમનો લાભ આપણને સીધી કે આડકતરી રીતે મળે જ છે. આવા લાભ અથવા ફાળાના વધોવટ વિષે આપણા ભોક્તામાં સામાન્ય રીતે ખેદાકારી જોવામાં આવે છે તે સાચું નથી.

કાનિના લાભે દાનધર્મ કરવો, અરકારની ધાકથી રાજમાન્ય દુગ્રામાં પૈસા બરવા એમાં ધર્મ કરતાં અધર્મ છે.

સ્વરાજ્ય માટે ફાળો આપવો, કેળવણીને કેલાવો થાય તે માટે ફાળો આપવો, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી ભેવામાં મદદ કરવી, દવાપાણીની સગવડ કરવામાં મદદ કરવી, દુવાની જરૂર હોય ત્યાં દુવા બધાવવા અને જૂના દુવા સમરાવવા, સાહિત્ય, સંગીત અને કળાને યોગ્ય અને પ્રમાણસર ઉન્નત આપવું એ બધા નાણાંનો સહયોગ કરવાના સારા રસ્તા છે.

૧૪. મોજશોખનાં ખર્ચાં. દરેક કુટુંબ આવાં ખર્ચાં થોડાં ઘણાં કરે જ છે.

એમાં કાળજી એ રાખવાની છે કે આપણા મોજશોખ સંસ્કારી અને ઉન્નત હોય. હુદ્ મોજમગનમાં પૈસા ખર્ચવા, ખીડી, તંબાકુ જેવાં વ્યસનોને નિર્દોષ મોજ ગણી તેમાં પૈસા ખર્ચવા એ સાચું નથી. આપણી મોજો એવી હોવી જોઈએ કે જેથી આપણને પોતાને કે ખીજા કોઈને સારીરિક કે મૈત્રિક નુકસાન ન થાય.

૧૫. નોકરચાકરનાં ખર્ચાં. સાધારણ સ્થિતિનાં કુટુંબોમાં આ ખર્ચ નથી હોતો. શ્રીમતોને ત્યાં જ હોય છે. શ્રીમત

એકા પાણુ બનતાં સુધી નોકર ન રાખે અને નોકરને પોષવા કરતાં પોતાનાં સમાં સંબંધીઓને પોષે તથા તેમની પાસેથી વિવેકસર પાણુ પૂરેપૂરું કામ લે એ વધારે ઇચ્છે છે. નોકરો સખવા જ પડે તો વારંવાર તેમને બદલવા ન જોઈએ અને ધરના માણસની પેઠે તેમને રાખવા જોઈએ. નોકરો હોય તેથી ઘરના એકા નવરા બેસી રહે તે તો અત્યંત હાનિકારક છે. તેમણે કાંઈ ને કાંઈ ઉદ્યોગ તો કરવોજ જોઈએ.

નોકરો રાખનારા આટલા પ્રશ્નોનો વિચાર કરે એ જરૂર છે. પોતાથી સહેજે થઈ શકે તેવું કામ કેવળ બનતા જોડેની લીધે ખીજા પાસે કરાવવું કેટલે દરજ્જે ઇષ્ટ છે ? હાથે કામ કરી એવામાં વધુ સમય છે કે નોકર પાસે કરાવવામાં ? નોકર અને શેઠ બેમાંથી વધારે પરાવલંબી કોણ ?

ખર્ચની વિગતોનો ઉપર જે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી ક્યાં ખર્ચ નફામાં હોઈ કમી કરવા જેવાં છે, ક્યાં ખર્ચમાં ઠરકસર કરવા જેવી છે અને ક્યાં ખર્ચ આપણે વધારવાની તથા નવાં કરવાની જરૂર છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

આ ઉપરાંત દરેક કુટુંબે ખીજા કેટલીક વામતો ધ્યાનમાં સખવા જેવી છે તેનો વિચાર કરીશું.

૧. સ્વદેશી. આપણે જે નાણાં ખર્ચાએ તે ક્યાં જામ છે તે જોવું એ જરૂરી છે. જ્યાં કમાણી કરીએ ત્યાંજ ખર્ચ પાણુ કરીએ તથા આપણા ગામમાં અથવા આપણી નજીકમાં બનેલી જે ચીજો મળી શકતી હોય તે પરગામથી અથવા પરદેસથી

ન લાવીએ એ સ્વદેશીની વ્યાખ્યા છે. આર્થિક ક્રાન્તિના આ જમાનામાં સ્વદેશી એ એક યુગધર્મ થઈ પડ્યો છે. ગામડા-માંથી આવક કરવી અને શહેરમાં ખર્ચવી તથા કાપડ અને એવી સહેજે દેશમાં બની શકે તેવી વસ્તુઓ પરદેશી ખરીદી પરદેશ પૈસા મોકલવા એ અધર્મ છે.

૨. સહકાર. અનાજ, કપડાં વગેરેની વાર્ષિક ખરીદી કરવામાં સગાં સંબંધી તથા મિત્રામિત્રો સહકાર કરે અને પોતાને જોઈતો માલ જથ્થાબંધ ખરીદે તો બધાને કેટલોક લાભ થાય. પાસે પાસે રહેતાં કુટુંબોએ આ પ્રયોગ અજમાવવા જેવો છે.

૩. ગૌરક્ષા. ગૌરક્ષાનો ધર્મ દરેક કુટુંબ સ્વીકારવો જોઈએ. ગૌરક્ષાનો વ્યાપક અર્થ પ્રાણી માત્ર ઉપર દયાભાવ એ છે. તેનો સંકુચિત અર્થ ગામનું રક્ષણ અને ગામની પૂજા છે. હિંદુસ્તાન જેવા દયાધર્મને પ્રાધાન્ય આપનારા દેશમાં ગાય, બળદ, ઘોડા, કૃતરાં જેવાં પાળવામાં આવતાં પશુઓ બીજા દેશોને મુકાબલે બહુ જ દુબળાં હોય છે. આમાં ઢોરની ઉછેર અને સાચવણી સંબંધી અજ્ઞાન એ કારણબૃત છે. આ બાબતમાં પશ્ચિમના દેશોમાંથી આપણે ઘણું શીખવાનું છે. ગાય ભેંસ જેવાં દૂધાળાં ઢોરની સાચવણી આપણે બરાબર નહિ શીખીએ ત્યાં સુધી આપણા દેશનો ધી અને દૂધનો પ્રશ્ન ઉકલવાનો નથી. શહેરોમાં બાળકો માટે દૂધનો પ્રશ્ન તો બહુજ તીવ્ર થઈ ગયો છે. શહેરોમાં ઢોર પાળવાનું સાધારણ કુટુંબ માટે અશક્ય છે. પરંતુ ગામડામાં તો દરેક કુટુંબે પોતાથી બની શકે તેટલી ગાય, ભેંસો રાખવી જોઈએ.

૪. મૂડીનું રોકાણ. જે કુટુંબ પાસે મીલકત અથવા અર્થસંચય હોય તેણે તે એકજ રૂપમાં ન રાખવો જોઈએ. ઘર, દુકાન, ખેતર, ઘરેણાં, બેન્ક કે શરાફ પાસે રાખેલી થાપણ, ફેટલીક નગદ રોકડ, ચારિત્રવાન સગાં સંબંધી કે મિત્રો અને આશ્રિતોને ધીરેલી રકમ, લાંબો કાળ ટકે એવાં ધરનાં રાચરચીલાં તથા વાસણકુસણ અને ગાય બળદ વગેરે દોર-આમ અનેક રૂપમાં મીલકત રાખવી જોઈએ.

૫. સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબ પદ્ધતિ. સંયુક્ત કુટુંબ પદ્ધતિ એ આપણા દેશની જૂની સંસ્થા છે. એ પદ્ધતિથી રહેણી ઓછી ખરચાણ થાય છે અને કુટુંબનાં માણસોમાંજે સહકાર અને સંપ હોય તેો કુટુંબ સુખી પણ થાય છે. સહકાર કરવાની શક્તિ, ધીરજ, સહનશીલતા, આત્મવિશ્વાસ એ બધા ગુણો સંયુક્ત કુટુંબમાં કેળવાય છે. પણ હૃદયનો વિકાસ બરાબર થયેલો હોય તેજ સંજોગોનો લાભ લઈ આવા ગુણો કેળવી શકે છે. પરંતુ કુટુંબનાં માણસો સંસ્કારી ન હોય, પરસ્પર દ્રેપ કરતાં હોય અને કુસંપ રાખતાં હોય તેો સંયુક્તકુટુંબ એ પૃથ્વી ઉપરનું નરકજ બની જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં પુરુષાર્થ અને સ્વતંત્રતા ધણી વાર હણાય છે. અને સલામતી તથા પરાવલંબિતા શોષવાની ટીતિ આવી જાય છે. એટલે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવું કે વિભક્ત થઈ જવું એ દરેક કુટુંબના સંજોગો ઉપર આધાર રાખે છે. એને માટે કાંઈ નિયમ ન હોઈ શકે. આજના ધર્મ-ક્રાંતિ તથા આદર્શક્રાંતિના દિવસોમાં બાપદીકરા તથા ભાઈભાઈ વચ્ચે ધણી વાર તેો વિચારોમાં એટલો બધો ફેર પડી જાય છે કે સંયુક્ત રહેવું લગભગ અશક્ય બની જાય છે.

૬. નાત. નાત એ કૌટુંબિક આદર્શનીજ વધારેલી આટલિ છે. સંયુક્ત કુટુંબ તથા સાતિયધારણ એ જન્મેના ગુણદોષ સમાન છે. આજે તો આપણું સાતિયધારણ સંડો મયેલું છે, અને તેનો મોટો ભાગે દુરપયોગજ થાય છે. નાતનો ડર ધણા માણસોને પોતાને સારું લાગતું કામ કરતાં અટકાવે છે. અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનનારાં કેટલાંયે કુટુંબો કેવળ નાતના ડર ખાતર ઉધાડેઓક અસ્પૃશ્યતા કાઢી શકતાં નથી. આજે આપણા સમાજની સ્થિતિ એવી છે, કે ભલેના ડર જ્યાં સુધી લોકો છોડી નહિ દે ત્યાં સુધી જાહેર જીવનમાં જોમ નહિ આવે અને કૌટુંબિક જીવનમાંથી દંબ ઓછો નહિ થાય.

૭. કુટુંબમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન. સ્ત્રીઓને ઘરે તે સ્થાન આપણા દેશમાં આજે નથી. કેટલાક તો સ્ત્રીને કુટુંબની ચાક-રડી માનનારાં પણ પડ્યા છે. કેળવણી તથા સંસ્કારી ગણ્યતા માણસો સ્ત્રીઓને સારાં કપડાં પહેરાવીને ફરવે છે, તેમને માથે કામનો બોળે ઓછો નાંખે છે, તેમને વાંચવા વગેરેનાં સાધનો આણી આપે છે, છતાં એ લોકો હમેશાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો ઉચો માને છે એમ ન કહી શકાય. જ્યાં સુધી સ્ત્રીમાં પરાધીનતાની વૃત્તિ રહેલી છે ત્યાં સુધી તેનો દરજ્જો ઉચો થવાનોજ નથી. પરંતુ આ પ્રશ્ન જૂઠા લેખનો વિષય છે. શકે એની ચર્ચા અહીં નહિ ઉપાડી શકાય. એટલુંજ કહેવું બસ થશે, કે સ્ત્રીઓએ કુટુંબની બધી જવાબદારીઓમાં ભાગ લેવા તૈયાર થવું જોઈએ. કુટુંબની સ્થિતિ કેવી છે. કુટુંબની કમાણી કયે રસ્તે થાય છે, કુટુંબે ક્યાં ક્યાં ભાગે ખર્ચ કરવું એ

બધામાં સ્ત્રીઓએ સક્રિય ભાગ લેવાની જરૂર છે. શ્રમજીવી વર્ગમાં તો સ્ત્રીઓ પણ ઉદ્યોગ કરતી હોવાથી આ બધામાં બરાબર ભાગ લે છે પરંતુ બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં સાધારણ સ્થિતિનાં કુટુંબોની દૃશા બહુ વિષમ છે. આવાં કુટુંબોમાં કમાનાર એક અને ખાનાર ઘણાં હોય છે. કુટુંબના બારને પહેંચી વળવા સારૂ નીચી મુડી ધાણીને ધંધો નોકરી કરી શરીર ધસવી નાંખનારા માણસો શહેરમાં કેટલા બધા જોવામાં આવે છે ? આવાં કુટુંબમાં સ્ત્રીઓએ કેવળ ઘરકામ કરી બેસી ન રહેતાં સમાજને ઉપયોગી એવું કાંઈ ને કાંઈ કામ કરીને પુરૂષનો બોજો ઊંઘો કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની બહુજ જરૂર છે. તેમાં સ્ત્રીની રૂતિષ્ઠા છે.

૮. ધરગથ્ય ઉદ્યોગો. આ ચર્ચામાંથી આપણે ધરગથ્ય ઉદ્યોગોના પ્રશ્ન ઉપર આવીએ છીએ. કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્રમાં ધરગથ્ય ઉદ્યોગોનું સ્થાન બહુ મોટું છે. ધરગથ્ય ઉદ્યોગોથી ખર્ચમાં કરકસર થઈ શકે છે તથા કુટુંબની કમાણીમાં વધારો થાય છે. ખેડુતોનો વર્ષમાં અમુક સમય પુષ્કળ નવરાશનો આવે છે. તે વખતે જો તેઓ ધરગથ્ય ઉદ્યોગોમાં ગાળે તો ઘણો લાભ થાય. મહાત્મા ગાંધીએ તેમને રેંટિયો અને સાળ બતાવીજ દીધાં છે એટલે તે વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી. બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં તો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ બધાનેજ દરરોજ પુષ્કળ નવરાશ મળે છે. આજે કોઈ પણ વસ્તુ જોઈતી હોય તો ઝૂટ બજારમાં હોડવાની ટેવ પડી ગઈ છે. દરેક વસ્તુઓ તૈયાર લઈ આવવાથી હસ્ત કૌશલ્યનો આપણામાંથી લોપ થવા માંડ્યો છે.

આ તરફ ધ્યાન ખેંચાવાની જરૂર છે. મધ્યમ વર્ગનાં બધાંજ કુટુંબો ધારે તો કપડાંની બાબતમાં સ્વાવલંબી થઈ શકે એવી આપણે ત્યાં સ્થિતિ છે.

આમ કમાણી તથા ખર્ચની બાબતમાં માણસ વધારે ને વધારે ઉડો ઉતરીને વિચાર કરતો થાય અને આ બંને બાબતમાં સમાજમાં સાદામનુ તથા પ્રામાણિકતાનું ધોરણ ઉંચું થાય તો ભોંકો વધારે સુખી થાય. કરકસર, સાદાઈ, ભૂતદયા અને જાતમહેનત,—આ ચાર વસ્તુની અંદર એકિક અને પારલૌકિક ઉત્કર્ષ રહેલો છે. માણસ સાચી રીતે કમાણી કરે તો જોઈએ તે કરતાં વધારે તે મેળવી જ ન શકે અને સાચી રીતે ખર્ચ કરે તો જોઈએ તે કરતાં વધારે તેણે વાપરવું જ ન જોઈએ. અશોકે તો આખું કૌટુંબિક અર્થશાસ્ત્ર ખેળ વાક્યોમાં સમાવી દીધું છે. અમ્યમાણકતા સાધુ, અમ્યવ્યયઃ સાધુતા સાધુ પુરુષ પરિચલ પણુ ઝોછો કરે છે અને વ્યય પણુ ઝોછો કરે છે.

સુરત લીમડાચોકમાં આવેલા ‘નવયુગ’ મુદ્રણાલયમાં બ
ઝવેરભાઈ પટેલે પ્રકાશક ત્રિભુવન ધર્મચંદ શાહ, સ
સ્વરાજ્ય આશ્રમ માટે છાપ્યું.

